

ЛІНГВОКОГНІТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ДИСКУРСУ У СУЧАСНІЙ МОВОЗНАВЧІЙ НАУЦІ

У статті проаналізовано домінуючі концепції визначення феномену дискурсу в умовах поліпарадигмального характеру сучасної науки про мову.

На межі XX і XXI століть центральні позиції в мовознавстві займають комунікативна (в повному обсязі її напрямків – антропонімічного, когнітивного, етно-, психо-, соціолінгвістичного, функціонально-семантичного та лінгвопрагматичного) й когнітивна мегапарадигми, що визначають загальне спрямування лінгвістичного знання, намагаючись встановити базові відношення між мовою і людиною як мислячим соціальним об'єктом, що дозволяє включити мовленнєву (дискурсивну) поведінку в інтерактивну картину світу, мислення і поведінки людини.

Поліпарадигмальний характер сучасної науки про мову дозволяє синергетично здійснити аналіз об'єкта (дискурсу) одночасно в різних напрямках і парадигмах широкого спектру соціогуманітарних дисциплін. Синергетичний характер зміни парадигми сучасного вітчизняного мовознавства проявляється у збільшенні в його загальному континуюмі частки антропоцентричного напрямку, сутність якого полягає в тому, що об'єкти дослідження вивчаються переважно за їх роллю, призначенням і функцією в розвитку людської особистості в умовах складних взаємин із навколишнім світом [1: 206]. Окрім антропоцентризму, серед інших теоретико-методологічних принципів сучасного мовознавства, в якості провідних виділяють експланаторність, функціоналізм та експансіонізм [2: 207].

Зважаючи на той факт, що природі людини характерною є надзвичайна комплексність організації, що, в свою чергу, передбачає облік величезної кількості змінних зовнішніх і внутрішніх чинників, інколи надзвичайно динамічних, аналіз її поведінки й діяльності, зокрема мовленнєвої, неминує вимагати особливого підходу, особливого стилю та способу інтерпретації, в якості якого успішно виступає дискурс-аналіз.

Розуміння дискурсу сучасними дослідниками як стійкої, соціально й культурно обумовленої традиції людського спілкування [див. 3; 4; 5; 6] виникло завдяки інтеграції результатів розвідок вітчизняних та зарубіжних мовознавчих студій внаслідок звернення вектора пошуку в напрямку від користувача мовою. Вивчення індивіда, який говорить, покладене в основу теоретичних розробок дискурсивно-прагматичних студій і започатковане філософією мови, дозволяє встановити механізми "повернення суб'єктивності в мову" [7: 297], дослідити втілення в мовленні особливостей індивідуального світосприйняття людини та її соціального буття.

Новітні дослідження дискурсивних явищ як функціонування мови в реальних соціокультурних процесах з урахуванням комунікативного, когнітивного, соціологічного, антропологічного, психологічного та інших факторів передбачають, відповідно, різні підходи до їх вивчення, переосмислення традиційних поглядів у світлі нової інтеграційної парадигми сучасного наукового знання.

Дискурс (від. лат. *discursus* "бесіда, розмова") є багатозначним терміном, що плідно використовується низкою гуманітарних наук, предмет яких прямо чи опосередковано передбачає вивчення функціонування мови. Єдиного, чіткого та загальновизнаного визначення "дискурсу", що охоплював би всі випадки його вживання, не існує, і не виключено, що саме цей факт сприяв широкій популярності, якої це поняття набуло завдяки своїй здатності задовольняти різноманітні понятійні потреби, модифікуючи більш традиційні уявлення про мовлення, текст, діалог, стиль, жанр і навіть мову.

Багатоаспектність змісту і форм дискурсу зумовила, зокрема, численність його дефініцій [8: 26-27] та порівняно швидку еволюцію його концепцій навіть у межах одного й того самого наукового напрямку. Зокрема, на "розмитість" категорії дискурс вказує Т. ван Дейк і пояснює такий її стан двома причинами: історією формування, коли в семантичній пам'яті лексеми затверджуються ознаки колишніх підходів і вживань, а також повною невизначеністю місця дискурсу в системі категорій і модусів існування мови [9: 46].

Із метою однозначного визначення об'єкта даного дослідження, видається необхідним провести стислий аналіз існуючих інтерпретацій дискурсу з метою визначення його основних параметрів і характеристик.

Підсумовуючи різні підходи до розуміння дискурсу за доцільне вбачаємо, вслід за М.Л. Макаровим, виокремити наступні основні координати щодо визначення цього комплексного феномену, зокрема формальну, функціональну і ситуативну інтерпретацію [10: 68-75].

Формальний підхід передбачає розуміння дискурсу як утворення вищого за рівень речення. Мова йде про надфразову єдність, складне синтаксичне ціле, що актуалізується як абзац або послідовність реплік у діалозі, на перший план тут виходить система конекторів, що забезпечує цілісність цього утворення.

Структурно-лінгвістичний опис дискурсу передбачає його сегментацію і є спрямованим на освітлення власне текстових особливостей спілкування – змістовна й формальна зв'язність дискурсу, модальні обмежувачі, великі та малі текстові блоки, дискурсивна поліфонія як спілкування одночасно на декількох рівнях глибини тексту тощо [11].

Саме в межах цієї інтерпретації термін "дискурс" був вперше використаним у назві статті "Discourse Analysis" З. Харріса, який таким чином назвав "метод аналізу зв'язаної мови", призначений для розширення об'єкта дескриптивної лінгвістики за межі однієї пропозиції [12: 1-30.]. У трактуванні автора об'єктом дискурс-аналізу постає послідовність висловлювань, відрізків тексту, за об'ємом більший ніж речення.

В.А. Звегінцев визначає дискурс як сукупність "двох або декількох речень, що знаходяться один з одним у змістовому зв'язку" [13: 170]. Незважаючи на помітний коректив внесений критерієм змістової зв'язності, загальна тенденція розуміння феномена все ж зберігається.

Як один із наслідків такого вузького розуміння дискурсу слід відзначити відсутність чіткої межі між поняттями "дискурс" і "текст", що зумовило в багатьох випадках їх використання як абсолютних синонімів.

Функціональна інтерпретація в найширшому розумінні – це розуміння дискурсу як використання мови, тобто мовлення у всіх його різновидах – дискурс це не тільки сам мовленнєвий твір, що розглядається у всій повноті свого вираження (вербального і невербального, паралінгвістичного), але і діяльність, у процесі якої мислелокомунікативний продукт власне народжується. [14: 113]. У цьому відношенні О.С. Кубрякова зазначає, що "хоча текст по суті справи є зразком емерджентного утворення, він вивчається саме в своїй завершеній формі, тобто як щось кінцеве. Це і відрізняє його від дискурсу... Дискурс – це явище, що досліджується on-line, у поточному режимі і поточному часі, у міру своєї появи і розвитку. В усякому разі, дискурсивний аналіз вимагає відновлення цього процесу, якщо навіть вивчається його результат" [15].

Компромісним (вужчим) варіантом функціонального розуміння дискурсу є встановлення кореляції "текст і речення" – "дискурс і висловлювання", тобто розуміння дискурсу як цілісної сукупності функціонально організованих, контекстуалізованих одиниць використання мови. О.Л. Бессонова зазначає: "Безперечним є той факт, що дискурс затверджує своє місце в системі категорій комунікації перш за все через поняття "текст", а також через поняття "мовлення", а саме створенням певного комунікативного простору, де і відбувається комунікативна подія, що породжує текст" [16: 22-27].

Еміль Бенвеніст, розробляючи теорію висловлювання, послідовно використовує термін *discours* у дещо ширшому значенні – не як звичайну суму фраз, а як складний емпіричний об'єкт, який постає перед лінгвістом, коли той відкриває сліди суб'єкта акту висловлювання, формальні елементи, які вказують на "привласнення" мови мовцем [7: 312]. Розвиваючи думку про процесуальний характер дискурсу, він вважав висловлювання індивідуальним перетворенням мови на дискурс.

Таке трактування дискурсу є співзвучним зіставленню дискурсу як процесу і тексту як продукту мовлення, або тексту як віртуальної абстрактної сутності й дискурсу як актуалізації цієї сутності [17: 38].

Функціональне у своїй основі розуміння дискурсу як мислелокомунікації зумовлює його онтологічну двоїстість: він звернений до комунікації, соціальної взаємодії, та одночасно – до когніції, свідомості людини. Таке розуміння дискурсу прослідковується у визначенні Т. Мілевської, яка пропонує розуміти дискурс як сукупність мовленнєво-розумових дій комунікантів, пов'язану з пізнанням, осмисленням і презентацією світу мовцем і осмисленням, реконструкцією мовної картини світу продуцента реципієнтом [18].

Як зазначає О.С. Кубрякова, під дискурсом слід розуміти саме когнітивний процес, пов'язаний з реальним мовленням, створенням мовленнєвого твору; текст, в свою чергу, є кінцевим результатом процесу мовленнєвої діяльності, що набуває певної закінченої (і зафіксованої) форми [2: 164].

В.З. Дем'янов пропонує розглядати дискурс як "довільний фрагмент тексту, який складається з більш ніж одного речення або незалежної частини речення; часто, але не завжди, концентрується навколо певного опорного концепту; створює загальний контекст, який описує дійові особи, об'єкти, обставини, час, вчинки тощо, визначаючись не стільки послідовністю речень, скільки тим загальним для того, хто дискурс створює, та того, хто його інтерпретує, світом, який будується у процесі розгортання дискурсу" [3: 27]. Цієї ж концепції дотримується і Ю.С. Степанов, який трактує дискурс як "мову у мові", як особливий альтернативний світ, що виникає в ході комунікативної взаємодії [19], зосереджуючи увагу на визначній ролі ментальних структур (концептів, когнітивних схем, конструктів, фреймів, сценаріїв тощо) як фіксованих форм ментального досвіду.

При всій різноманітності визначень терміну дискурс у сучасних лінгвістичних дослідженнях більшість учених акцентують увагу на ситуації спілкування (в широкому розумінні) як необхідній умові появи і оформлення вербального і/або невербального дискурсу.

Ситуативна інтерпретація дискурсу передбачає урахування соціально, психологічно й культурно значущих умов і обставин спілкування, тобто є полем прагмалінгвістичного дослідження, яке дедалі більше враховує когнітивні та психолінгвістичні моделі дискурсу. Перевага такого підходу полягає в тому, що дискурс не обмежується рамками власне тексту, а включає також соціальний контекст комунікації, що характеризує її учасників, процеси продукування та сприйняття мови з урахуванням фонових знань. Ю.Н. Караулов і В.В. Петров визначають дискурс як "складне комунікативне явище, що включає, окрім тексту, ще й екстралінгвістичні чинники (знання про світ, думки, установки, цілі адресата), необхідні для розуміння тексту" [20: 8].

Згідно Н.Д. Арутюновій, дискурс – "зв'язний текст в сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними і іншими. чинниками; текст, узятий в подієвому аспекті; мовлення, що розглядається як цілеспрямована, соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості (когнітивних процесах). Дискурс – це мовлення, "занурене в життя" [21: 136-137].

На неможливості адекватного аналізу дискурсу поза широким ситуативним контекстом його використання, наголошує і Б.М. Гаспаров: "Будь-який акт використання мови ... вбирає в себе і відображає в собі унікальний збіг обставин, за яких і для яких він був створений" [22: 10]. До цих автор, зокрема, відносить 1) комунікативні наміри автора, 2) взаємостосунки автора й адресата, 3) загальні ідеологічні характеристики і стилістичний клімат епохи в цілому і того конкретного середовища та конкретних особистостей, яким повідомлення було прямо або побічно адресованим, 4) безліч асоціацій пов'язаних з попереднім досвідом, що так чи інакше потрапили в орбіту даної мовної дії тощо" [22: 10].

В.І. Карасик вказує на необхідність аналізу особливостей учасників спілкування як представників тієї або іншої соціальної групи і аналізу обставин спілкування в широкому соціокультурному контексті наголошує [23].

Отже, аналіз дискурсу – це широкий за своїм характером підхід до вивчення мовної комунікації, для якого характерні, з одного боку, підвищений інтерес до більш тривалих, ніж одне речення, відрізків мовлення і, з іншого – чутливість до контексту мовленнєвої взаємодії. Провідною ознакою, що відрізняє дискурс від тексту, є дискурсивний контекст, як єдність прагматичного, соціального, когнітивного тощо контекстів, які, в свою чергу, є ізоморфними і взаємопроникаючими, і знаходяться в діалектичній єдності [17: 35-36]. В основі диференціації прагматичного, соціального, когнітивного контекстів лежать різні типи когнітивних просторів комунікантів, а саме: індивідуальний когнітивний простір, колективний когнітивний простір і когнітивна база [24: 41-45].

Таким чином, дискурс – поняття багатозначне й багатопланове. Проте виявляється можливим констатувати наявність інваріантної понятійної основи, що не дозволяє значенню даного поняття зазнати безкінечної кількості трактувань і є доказом повноправного лінгвістичного статусу цього феномену. Інваріантним значенням поняття дискурс, над яким "надбудовуються" всі інші значення залежно від дисциплінарних підходів, індивідуальних теорій тощо, вважаємо його значення як завершеної комунікативної події, що полягає у взаємодії учасників комунікації за допомогою вербальних текстів і/або інших знакових комплексів у певній ситуації й певних соціокультурних умовах спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бессонова Л. Е. Коммуникативные аспекты политического дискурса // Учебные записки ТНУ им. В.И. Вернадского. – Симферополь, 2004. – Т.16 (55) №1. Филологические науки. – С. 22-27.
2. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века: (Опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века / Под ред. Ю.С. Степанова. – М.: РАН, 1995. – С. 144-238.
3. Безугла Л.Р., Бондаренко С.В., Донець П.М., Мартинюк А.П., Морозова О.І., Пасинок В.Г., Піхтовнікова Л.С., Солощук Л.В., Фролова І.Є., Швачко С.О., Шевченко І.С. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / Під заг. ред. Шевченко І.С.: Монографія. – Харків: Константа, 2005. – 356 с.
4. Дискурс іноземномовної комунікації (колективна монографія) / Ред. К. Кусько. – Л.: Вид-во ЛНУ, 2002. – 495 с.
5. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 280 с.
6. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: Монографія / За ред. В. Різуна. – К.: Видавництво Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 392 с.
7. Бенвенист Э. Общая лингвистика: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1975. – 446 с.
8. Серио П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса: Пер. с фр. и португ. – М.: Прогресс, 1999. – С.14-53.
9. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. / Сост. В.В. Петров. Под ред. В.И. Герасимова – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
10. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе. – Тверь: Изд-во Тверск. ун-та, 1998. – 200 с.
11. Карасик В.И. О типах дискурса // www.vspu.ru/axiology/vik/vikart10.htm
12. Harris Z. Discourse Analysis // Language. – 1952. – Vol. 28. – P. 1-30.
13. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 307 с.
14. Красных В.В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность? – М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. – 375 с.
15. Кубрякова Е.С. О тексте и критериях его определения // http://www.portalus.ru/modules/linguistics/print.php?subaction=showfull&id=1106122739&archive=&start_from=&ucat=1&
16. Бессонова О.Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.04. – Донецьк, 2003. – 463 с.
17. Шевченко І.С., Морозова Е.І. Дискурс как мыслекоммуникативное образование // Вісник ХНУ. – Сер. Романогерманська філологія. – 2003. – № 586. – С. 33-38.
18. Милевская Т. Дискурс и текст: проблема дефиниции. // <http://teneta.rinet.ru/rus/me/milevskat-discourseandtextdfn.htm>
19. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца XX века. – М.: Ин-т языкознания РАН. – 1995. – С. 35-73.
20. Караулов Ю. Н., Петров В. В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – С. 50-11.
21. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С.136-137.
22. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 352 с.
23. [Карасик В.И.](#) Язык социального статуса. – М.: Ин-т языкознания РАН; Волгогр. гос. пед. ин-т, 1992. – 330 с
24. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация): Монография. – М.: Диалог МГУ, 1998. – 352 с.

Матеріал надійшов до редакції 02.11. 2006 р.

Прокопенко В.В. Лингвокогнитивные особенности дискурса в современной языковедческой науке.

В статье проанализированно доминирующие концепции определения феномена дискурс в условиях полипарадигмального характера современной науки о языке.

Prokopenko V.V. Linguistic and cognitive peculiarities of discourse in modern Linguistics.

This article analyses predominant conceptions of discourse with focus on poliparadigmatic character of modern Linguistics.